

HATÁROKON TÚL '68-BAN

M Á T H É Á R O N

A Varsói Szerződés (VSZ) 1968-as inváziójának 50. évfordulóján Csehországban és Szlovákiában természetesen élénk érdeklődés övezte az egykori VSZ-tagállamok részvételét. A megszállásban részt vevő országok közül Magyarországon azonban az augusztus 20-i évfordulót követően megjelenő cikkeken kívül nem irányult nagy figyelem a „prágai tavasz” eseményeire s eltiprására. Összehasonlítva a tíz évvel ezelőtti történetekkel, amikor a Terror Háza Múzeum ideiglenes kiállítása mellett az Andrássy út sarkán még egy korhű katonai ellenőrzőpont másolatát is létrehozta, idén – a félévszázados évfordulón – idehaza nem esett szó hasonló volumenű és fontosságú rendezvényekről. Egy évtizeddel ezelőtt ráadásul más miatt is emlékezetes maradt az az évforduló: a szocialista politikus, Hiller István a magyar kormány nevében formálisan bocsánatot kért a megszállásban való részvételért, bár hozzátette, hogy a magyar csapatok szovjet kényszer hatására vettek részt az akcióban. Az akkor ellenzékben levő Fidesz erre így reagált: „Ez a bocsánatkérés mindenekelőtt az akkori diktatórikus államhatalmat működtető MSZMP jogutód pártjának erkölcsi kötelessége.” Jelen sorok írója a bocsánatkérést több okból is túlzásnak tartja. Először is, a szocialista Magyarország – önmaga is megszállás alatt levő állam – egy szuperhatalom csatlósaként nem maradhatott volna ki a bevonulásból, pláne nem Kádárral az élén, aki szintén egy megszállásnak köszönhette pozícióját. Másodszor pedig, a bevonulás ellen a korlátozott nyilvánosság ellenére a tiltakozás számos formáját lehetett észlelni. Harmadszor: a Magyar Népköztársaság kommunista diktatúrájának örökösei nem a csehszlovák ellenzéki mozgalmainak örökösei felé tartoztak volna bocsánatkéréssel, hanem elsősorban a felvidéki magyar közösség felé. E tanulmány a szlovákiai magyarságért vállalt állami felelősség hiányának megjelenését vizsgálja a megszállás katonai dokumentumaiban.

INTERVENCIÓ

Út a katonai intervencióhoz – a prágai tavasz és a magyar pártvezetés című munkájában Mitrovits Miklós a következőt állítja a magyar pártvezetésről: „a csehszlovák vezetés 1956-ban nagy gazdasági és belügyi segítséget nyújtott az MSZMP-nek a rendszer stabilizálásában, és ezért hálát kellett mutatnia. Másrészt, éppen emiatt Kádár nem szólhatott a magyar kisebbség érdekeiben egy szót sem, annak ellenére, hogy belső nyomás nehezedett Kádárra ebben az ügyben. Dubček Novotnýnál sokkal nyitottabb volt. Jól ismerte a szlovákiai viszonyokat, kicsit még magyarul is tudott.”¹ Meggyőződésem szerint a „proletár internacionalizmust” a „szocialista hazafiság” elé helyező Kádár János által kiformált rendszerben nem lehetett ilyen irányú komoly igényekről beszélni. Az 1956-os megtorlás és konszolidáció során tanúsított csehszlovák

1 MITROVITS Miklós: *Út a katonai intervencióhoz – a prágai tavasz és a magyar pártvezetés*, Világtörténet 2018/3. 419. [Alexander Dubček a „prágai tavasz idején” a párt főtitkára; Antonín Novotný 1953–68-ban a Csehszlovák Kommunista Párt főtitkára, emellett 1957–68 között államelnök volt – *A Szerk.*]

elvtársi segítségnyújtás óta eltelt már egy bő évtized – ennyi idő elteltével egy mégannyira hálás Kádár is felvethette volna csehszlovák tárgyalófeleinek a magyar kisebbség ügyét. Ráadásul a „prágai tavasz” során a felvidéki magyarok előtt felcsillant a remény, hogy helyzetük végre megnyugtatóan rendeződni fog. A beneši dekrétumok kérdése ugyan csak a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete (Csemadok) galántai járási szervezete részéről merült fel, de az adott körülmények között elérhető legtöbb eredmény igényét, vagyis a kulturális öngazgatás magas fokú formáját sikerült beemelni a csehszlovákiai szocialista átalakítási folyamat hivatalos napirendjébe.² A reményteli küzdelmet végül nem koronázta siker, majd a Gustáv Husák fémjelezte új csehszlovák párt- és állami vezetés szép lassan, nagyjából két év alatt fel is számolta az addigi eredmények nyomán kialakult intézményeket, és kivezette a már elfogadott intézkedéseket.

Az 1968-as év azért is volt vízvázalasztó a hazai és a határon túli kulturális közeg közötti nem-politikai (félhivatalos?) kapcsolatok tekintetében, mivel a Magyar Írók Szövetsége tulajdonképpen állást foglalt a határon túli magyar irodalom (irodalmak) képviselőivel kapcsolatban. Ez azt jelenti, hogy megkezdődött az új nemzeti irodalmi kötelezettségvállalás, a „kettős kötődés” tétele körüli vita.³ A „kettős kötődés” azt jelentette, hogy a határon túli magyar írók nemcsak az adott ország – például Jugoszlávia – irodalmát gyarapítják, hanem egyúttal az összmagyar irodalmat is. A kommunista diktatúra nem is késlekedett a válasszal. Áprilisban az MSZMP ideológiai és politikai fórumán, a Politikai Akadémián maga Aczél György tartott referátumot a párt kulturális politikájának fő vonaláról. A nemzeti kérdésben Aczél nem mutatott kompromisszumot, ugyanis a környező országokkal való konfliktusokat akár a legkisebb mértékben is előidéző magatartást sem tartotta elfogadhatónak.⁴ Ennek ellenére a kérdés napirenden maradt, legalábbis az írószövetségben.⁵

Végül is – talán kis túlzással, de – megállapíthatjuk: a kisebbségi sorba került magyarok ügye a Magyar Népköztársaságban nem képezte a hivatalos politikai diskurzus tárgyát. Éppen ezért érdekes megvizsgálni, hogy a fentiekből mi szűrődött le a megszállásban részt vevő 8. hadosztály állományának körében, illetve hogy a katonai elhárítás tisztjei mit tartottak ebből fontosnak megemlíteni.

a kisebbségi sorba került magyarok ügye a Magyar Népköztársaságban nem képezte a hivatalos politikai diskurzus tárgyát

DUNA-HADMŰVELET

A vizsgált dokumentumegyütttest a „Duna”-műveletben (vagyis Csehszlovákia megszállásában) részt vevő 8. gépkocsizó lövészadosztály hadosztálytörzsének válogatott anyaga adja, vagyis a törzs anyagából a III/IV. állományába tartozó tisztek jelentései.⁶

1968. szeptember 14-én Nyitrán keltezett jelentés⁷ szerint az adatközlő – vagyis állambiztonsági zsargonban: kapcsolat – egy dunaszerdahelyi magyar lakos (egy védőnő) az augusztus 21-e előtti helyzetet értékelve elmondta, hogy „különös vonatkozásban kiéreztek a nemzetiségi kérdést. Ma már ő és környezete tudja azt, hogy ez a nemzetiségi kérdés, valamint a különböző propaganda, ellenséges célzattal lettek terjesztve [!]. Dunaszerdahely lakói ebben az

2 Az események precíz összefoglalását adja bő áttekintő tanulmánnyal ellátott dokumentumkötetében POPÉLY Árpád: *1968 és a csehszlovákiai magyarság*, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2008.

3 FEITL István: *Kiegészítés vagy fegyverszünet? Kádár János 1968-ban az Írószövetségben*, Múltunk 2017/1. 150. Uo. 151–152.

4 *Jegyzőkönyv a Magyar Írók Szövetsége 1968. június 6-i kibővített választmányi üléséről*, közli FEITL István, lásd a Politikatörténeti Intézet és Levéltár honlapján.

6 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [a továbbiakban: ÁBTL], 3.1.5. O-20219. Az irategyüttesből egy más szempontú válogatás szerint egyes dokumentumokat közölt Jagadics Péter *1968. Egy elfelejtett hadjárat* (Szülőföld, Gencsapáti, 2018) című könyvében.

7 ÁBTL 3.1.5. O-20219. 2–4.

Invázió – Szovjet T-55-ös harckocsi
Prágában, 1968. augusztus 21.
(František Dostál felvétele,
Wikimedia Commons)

időszakban aggodalommal figyelték az eseményeket. Többen felvetették és olyan irányú aggodalmukat fejezték ki, hogy a magyar nemzetiséget Magyarországra áttelepítik. Ennek az alapja az volt, hogy 21-e előtt a magyar községekben szlovák agitátorok jártak, akik több esetben provokálták a helyi lakosokat. Olyan kijelentéseket tettek, hogy a magyaroknak a Dunántúlon a helyük.” Ugyanebben a jelentésben egy pozsonyeperjesi magyar lakos (jellemzése: „kismérvű nacionalizmus [...] A csehszlovák eseményeket viszont reálistan értékeli”) elmondta, hogy „Pozsonyeperjes községben január óta a nemzetiségi kérdés kiéleződése olyan mértékű volt, hogy az meghaladta a korábbi évek átlagát. Véleménye szerint a nemzetiségi kérdés szítása nem egy spontán folyamat volt. Területükön a magyar nemzetiségű lakosság továbbra is bizalmatlan Husákkal szemben. Ezt a kérdést úgy veti fel, hogy Husák volt a kezdeményezője a magyarok kitelepítésének, valamint magyarlakta területekre szlovákok betelepítésének. [...] Továbbra sem hisznek Husáknak. [...] Husák ígéretet tett a nemzetiségi kérdés megoldására. Véleménye szerint, ha Husák ígéretét betartja, ez annak köszönhető, hogy a szövetséges csapatok Csehszlovákia területén tartózkodnak.”

Más esetben helybeliek részéről előfordult a revíziós igényeket megfogalmazó kiszólás is, amelyre kincstári választ kaptak: „Az utcán csoportos beszélgetés alakult ki és nacionalista megnyilvánulások is voltak. Volt olyan személy, aki azt mondta, hogy miért nem hoztuk a határkövet, ők kitették volna a nemzeti zászlókat. Ezeknek megmondtuk, hogy nem ez a cél, a szocialista országoknak együtt kell élni és kereskedni, hogy a határok csak szimbólumokká legye-

nek, csak így tudunk együtt fellépni az imperializmussal szemben. Ezzel egyetértettek.⁸ (A történész nem állhatja meg, hogy a jelen korunkban az Európai Unióban is elterjedt szlogenekhez hasonlítsa a szocialista Néphadsereg elhárító tisztjének kincstári válaszát. Mindez akkor és most vajmi kevés segítséggel szolgált a kisebbségi magyarok identitásának megőrzéséhez.)

Egy két nappal korábbi jelentés beszámol arról, hogy egy nyugdíjas magyar „Kijelentette, hogy internacionalista zászlók alatt verték a magyarokat és így agitálták cseh állampolgárokká őket”.⁹

Mivel a civil lakossággal való érintkezés elkerülhetetlen volt, ez bizonyos problémákat okozott, ha nem is úgy, ahogyan azt az eddigiek alapján képzelhetnénk. „Jelentem továbbá, hogy a személyi állomány és csehszlovák polgári személyekkel való összefonódás egyre jobban kezd kialakulni. Pl.: az osztálytábor mellett lévő TSZ-majorban lévő személyzet[el] és az ott lakó polgárokkal. Aki[ke]n keresztül a szeszitalt szokta beszereztetni, ellenszolgáltatás ellenében. [...] Az irredenta nacionalista megnyilvánulás még mindig tapasztalható a polgári személyek részéről. Pl.: 1968. szeptember 6-án N. S. társadalmi kapcsolatunk jelentette, hogy Nagytóth László honv[éd] és Ádám Sándor őrv[ezető] a tábor bejáratánál szolgálatot látott el, és odament egy idősebb nő, akinek a nevét fondorlattal informátorunk »Busa« megállapított[a], beszélgetett, majd különböző érveket hozott fel, hogy miért kell katonának lenni, nem kellett volna idejönni, mikor mennek a magyarok haza. Ezt, amit itt tesznek, nem a maguk érdekében, hanem másokért is teszik, majd megjegyezte, hogy »de szép ország Magyarország körül fogták a muszkák« és ezzel elment.”¹⁰ Érezhető, hogy a nacionalista és az irredenta jelzők mást jelentettek az elkötelezett elhárító tiszt számára, mint amit valójában jelenthettek volna.

Az elhárítótisztek folyamatosan figyelemmel kísérték a megszállási zónákban élő lakosság hangulatát. „Operatív úton és személyes beszélgetések során” augusztus 29-én például a következőket állapították meg. „Szabolcsi Andor fn. inf. [fedőnevű informátor] beszélgetést folytatott a 3-ik üteg mellett levő kőbánya munkásaival és műszak vezetőjével. [...] Támogatják, hogy minden állampolgár nemzetiségére való tekintet nélkül egyforma jogokat élvezzen, ez az igazi szocializmus.”¹¹ Máskor a nyelvi korlátok ébresztették rá a helyi magyar lakosokat a helyzetre: „Zentai fn. inf. [fedőnevű informátor] jelentette, hogy beszélgetést folytatott egy jankovcei parasztemberrel, aki elmondta, hogy hiányolják, hogy a magyar nyelvű röplapokat nem adtak ki, sokan nem tudják elolvasni a szlovák nyelvű röplapokat, ők is szeretnék, ha ezután több jogaik lennének a magyar lakosságnak is.”¹²

A lakosok között a kivonulástól való félelem más esetben is megjelent. Két TSZ-dolgozó például elmondta, hogy „a magyarokat szeretik, örülnek annak, hogy itt vagyunk. Attól félnek most, ha kivonulunk, a szlovákok megfogják őket torolni. Azelőtt is megkülönböztetésben éltek.”¹³

A csapatok állományából ez az egyetlen alkalom, amikor nemzeti ellentétekről szólt egy jelentés: „NS. társadalmi kapcsolatunk jelentette, hogy beszélgetést folytatott Kiss Pál Ferenc honvéddel aki elmondta, hogy nagyon drága árat fizetnek a szocialista országok azért, hogy Csehszlovákiát a továbbiakban is megtartsák. Mert ha valaki nem ismeri a szlovák nép életét és körülményét, az nem tudja azt, hogy itt mennyire él a nacionalizmus, és gyűlölet a magyar és az orosz nemzet ellen.”¹⁴ Az adott honvéd láthatóan józan ésszel ítélte meg a helyzetet, és ami Csehszlovákia megtartását illeti, lényegében Tömpe András tiltakozó levélével vágott egybe ezirányú értékelése; tudniillik azzal a meg-

az elhárítótisztek
folyamatosan figyelemmel
kísérték a megszállási zónákban
élő lakosság hangulatát

8 Uo. 14.

9 Uo. 21.

10 Uo. 47.

11 Uo. 93.

12 Uo. 104.

13 Uo. 99.

14 Uo. 111–112.

állapítással, miszerint „megszállása után Csehszlovákia a Varsói Szövetségnek tényleg igen gyenge láncszemévé vált, amin a varsói hadseregek jelenléte nem segít”.¹⁵

KÉTARCÚ POLITIKA

A tisztek közül is akadt, akinek feltűnt Csehszlovákia kétarcú politikája a magyar kisebbség ügyében. „Barna fn. rez. [fedőnevű rezidens] 1968. augusztus 25-én jelentette, hogy beszélgetést folytatott Mészáros Ferenc szds [százados] felderítő főnökkel, aki elmondotta, hogy [...] az ő véleménye az, hogy ez mind az országon belüli nemzeti ellentét miatt jött létre, mert a különféle nemzeti-szerveket a közigazgatásból, a társadalmi és hivatali szervek vezetéséből kiszorították és teljes mértékben a szlovákosítást helyezték előtérbe. Nyilván ez az itt élő különféle nemzetiségűeknek ez nem tetszik.”¹⁶

A felvidéki magyarokat érő atrocitások a megszállás után is érvényben maradtak: „A magyarokat is inzultálják, tegnap a kocsmában az egyik magyar személyt sörrel leöntötték, amiért nyugalomra intette az ott levőket, magyarbarátnak nevezték. A községekben is azokat, akik a katonákkal barátkoznak, megfenyegetik és [nevüket] közlik a Nyitrán működő vezetőkkel.”¹⁷

Hosszú listát közöl hasonló véleményekről egy közvetlenül a bevonulás után, augusztus 23-án készült jelentés is. „A második üteg tüzelőállásához közel dolgozó magyar származású parasztember [...] megjegyezte, hogy nekik nagyon nehéz napjaik következnek, jobb lett volna, ha más csapatok jönnek ide. A harmadik üteg körletében lévő kőbányában dolgozó magyar származású munkás beszélgetést kezdeményezett Szabolcsi Andor fn. inf.-el [fedőnevű informátorral]. Elmondta, hogy most már őket is támadják, leköpködik, inzultálják a munkahelyen is. Nagyon félnek, nem tudják mi lesz velük. Az első üteg körletében »Turoczi« fn. inf. [fedőnevű informátor] beszélgetést kezdeményezett egy erdőszel, aki elmondta, hogy ő párttag, de ennek ellenére nagyon fél, mivel most már a magyarokat is támadják a szlovákok, őket okozzák [...], amiért mi idejöttünk.”¹⁸ Négy nappal később hasonló információt szállított a fentebb említett „Szabolcsi Andor” fedőnevű informátor: „Az állami gazdaság egyik dolgozója elmondta, hogy a szlovákok már üldözik a magyarokat, már bicskázásra is sor került. Nagyon félnek, nincs kihez fordulniuk segítségért.”¹⁹

Vajon mindebből mennyi jutott el a felső katonai vezetéshez, és ebből következően a politikai vezetéshez? Csémi Lajos altábornagy, vezérkari főnök Czinege Lajos honvédelmi miniszter részére összeállított jelentéseiben alig-alig bukkannak fel a magyar kisebbség problémái. Kommunista és kifejezetten szovjet szempontból megírt összefoglalókról van szó. Egy-egy mondat erejéig térnek csak ki a „nacionalizmus” kérdéseire, a következők szerint: „A lakosság körében, de az állami és pártszervek vezető testületeiben is fokozódik a nacionalista hangulat. [...] A lakosság körében tovább terjed a magyarellenesség. Erre uszító röpcédulák szórása és jelszavak festése intenzívebb lett.”²⁰ Máskor a csehszlovák hadsereg magyar sorkatonáinak nehéz helyzete tűnik fel: „Nyitrán a cseh katonák között a magyar ajkúak helyzete – saját elmondásuk alapján – mindinkább lehetetlenné válik. Főleg a tisztjeik vetik meg őket. Egyesek a menedékjog gondolatával foglalkoznak.” Végül, a saját nacionalizmus is felbukkan: „[a 8. hadosztály párttagságának részéről] általános a jugoszláv és

15 Tömpe András elvtárs levele a Központi Bizottsághoz, Berlin, 1968. augusztus 24. Beszélő 1998/3. Vlagyimir Vedrasko *Rájíjlesztünk a svejkekre* című írásának mellékleteként; lásd <<http://beszelo.c3.hu/keretes/tompe-andras-elvtars-levele-a-kozponti-bizottsaghoz>>.

16 ÁBTL 3.1.5. O-20219, 120.

17 Uo. 124.

18 Uo. 145.

19 Uo. 115.

20 A jelentéseket közli PATAKY Iván: *A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában*, Hadtörténelmi Közlemények 1997/2. (Az idézetek sorrendben az 5., a 9., ismét a 9., majd a 11. közölt dokumentumból származnak.)

» a felvidéki magyarokat érő atrocitások a megszállás után is érvényben maradtak

Megszállók – Dühös tüntetők fogadják a megszállókat Karlovy Varyban, 1968. augusztus (Karlovy Vary Múzeum)

különösen a román álláspont elítélése. Ez utóbbival kapcsolatosan egyre több nacionalista hang is tapasztalható.”

Hogy kényes helyzetéből a magyar lakosság mit ismert fel és mit nem, talán valamennyire látszik abból a korszak politikai korrektségének megfelelő utalásból, amely szerint „a magyarok lakosság differenciálódik, az idősebbek velünk szimpatizálnak”. Talán ennél több is eljuthatott a katonai és a politikai vezetéshez. Szűcs Ferenc vezérőrnagy, a déli hadseregcsoporthoz tartozó főparancsnok mellett magyar összekötő tiszt szeptember másodikai jelentésében a következőket írta: „Felvetem még a mi szerepünket. Minden benyomásom szerint az egész akción belül a németek részvétele után, a mi részvételünk érinti külön és a legmélyebben a vezetőket és a közvéleményt. Ennek két alapvető oka lehet: az egyik a történelmi terheltség, a másik a közelmúlt eseményei. Feltétlenül meg kell keresnünk azt az időpontot, amíg a csehszlovák helyzet és a nemzetközi munkásmozgalom, a csehszlovákiai magyar kisebbség érdekében hasznos az ittlétünk és egy perccel sem maradni tovább. Véleményem szerint minél hamarabb következik ez be, annál jobb.”²¹

MEGTORLÁS

Felmerül a kérdés: a felvidéki magyar kisebbség érdekében vajon hasznos volt-e az „ottlét” ilyen formája? A válasz nem is olyan egyértelmű.

Tekintettel arra, hogy már április elejétől kezdve megfigyelhető volt a szlovák sajtó, a Maticá Slovenská, továbbá a párt- és állami szervek képviselőinek részéről egy támadássorozat a Csemadok kulturális öngazgatásért folytatott küzdelme ellen. A magyarlakta területeken élő szlovákok elnyomásával és

21 PATAKY Iván: „Zala” hadgyakorlat. A rétsági 31. harcokosi ezred részvétele Csehszlovákia 1968. évi megszállásában, Nógrádhistória.eu, <<http://www.nogradhistoria.eu/data/files/186650328.pdf>>

irredentizmussal vádolták a magyarokat.²² Ehhez járult még a szlovák egyetemi hallgatók által megszervezett 1968. májusi úgynevezett „nemzet-menetelés” is, amelynek útvonala a tömbmagyarság falvain és városain vezetett keresztül. Ez a tendencia a nyár folyamán is folytatódott. A történeti irodalomban eddig ismertetett álláspont szerint „a megszállókkal szembeni egységfront létrehozását és a szlovák–magyar nemzetiségi feszültségek – igaz, csupán átmeneti – elcsitulását eredményezte”.²³ A fentiekben idézett források azonban nem támasztják alá ezt a megállapítást. Lehet, hogy a magyar érdek-képviselői szervek hitet tettek a reformfolyamat mellett, illetve a szlovákiai magyar közösség tagjainak többsége nem örült a megszállásnak úgy általában, de szlovák oldalról a Magyar Néphadsereg bevonulása nem eredményezhetett mást, mint a magyarokkal szembeni ellenérzések növekedését.

A Magyar Népköztársaság tehát nem is annyira azért tartozik felelősséggel, mert fegyveres erői részt vettek a bevonulásban, hiszen a Varsói Szerződés, vagyis a szovjet katonai érdekszféra részeként nem is nagyon tehetett volna mást. Sokkal inkább azért, mert anélkül vonult be, hogy a magyar kisebbség helyzetének rendezése érdekében legalább nyomást gyakorolt volna, és a létező

szocializmus valóságának keretében is kiaknázható érvekkel – például: szlovák „burzsoá nacionalizmus” vagy a „lenini nemzetiségi normák megsértése” – akár kétoldalú, akár többoldalú tárgyalások fellépett volna. Így az október 27-én elfogadott nemzetiségi alkotmánytörvény már nem tartalmazott olyan elemeket, amelyek jelentősen javították volna a csehszlovákiai magyarság érdekérvényesítő képességét, vagy az öngazdálkodáshoz való jogosítványokat tartalmazott volna.

Az alkotmánytörvényt egyébként egy nappal elfogadása előtt, Husák utasítására módosították. A későbbiekben pedig kezdetét vette a szlovákiai magyarság mind politikai, mind pedig a kulturális területen történő visszaszorítása.

1968 eseménysorozata a másként gondolkozók, vagyis a kommunista diktatúra ellenzékének körében megerősítette a közép-európai népek birodalomellenes egymásraultaltságának érzését, és így a visegrádi gondolat előkészítőjévé vált. A Csehszlovákia keleti felét képező Szlovákiában viszont nemcsak a csehekkel szembeni politikai és főként gazdasági emancipációs törekvésekbe lehetett becsatornázni a '68-ban elfojtott nemzeti igényeket, de egyúttal a lassan csöpögtetett magyarellenességbe is.

A hivatalos, kádári Magyarország számára ez az esztendő sem lett a nemzeti érdekérvényesítés, vagy az állami mozgástér növelésének szimbóluma. A Magyar Népköztársaság nem tudta átlépni saját határait.

» a kommunista diktatúra ellenzékének körében megerősítette a közép-európai népek birodalomellenes egymásraultaltságának érzését

²² Popély, I. m. 25.

²³ Uo. 31.